

Estudis Castellonencs

Núm. 3 (2a època). Pp. 187-220
ISSN: 1130-8788

FRANCESC ESTEVE GÁLVEZ (†)
**(Josep Lluís Viciano Agramunt,
Ferran Olucha Montins)**

Castelló 1936. L'enderroc de les
esglésies. Com es salvà el Retaule dels
Reis de Joan Reixach de Rubielos*

* És ben sabuda la tasca que, durant el període de la guerra civil i des del Museu de la Diputació Provincial, va dur endavant el Dr. Francesc Esteve Gálvez (1907-2021) en la defensa del tresor artístic provincial, encarregant-se de recollir les obres d'art que, d'acord amb els criteris del conservador, es jutjaren més destacades. (Sobre la biografia de Dr. Esteve es pot veure Olucha Montins, F. i Viciano Agramunt J. L. «Unes notes per a la biografia del Dr. Francesc Esteve Gálvez». *Penyagolosa Revista de Diputació Provincial de Castelló*. 2, IV època, 2001, i Olucha Montins, F. «Francesc Esteve Gálvez. Memòries» en N 32. *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*. Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2007, pp 298-299).

En algunes ocasions, segons ens manifestà ell en diverses converses, la tasca fou difícil arribant-se fins i tot a posar en perill la seua vida, com esdevingué en el rescat del retaule de Joan de Joans d'Onda, les peces d'orfebreria de l'església de Traiguera i l'arxiu de l'Arxiprestal de Castelló. Amb menys perills es pogueren salvar els retaules d'Albocàsser (amb la col·laboració de D. Casimiro Melià); el de Cortes d'Arenós (amb l'ajut de D. Samuel Ventura); el Crist Jacent de la Puríssima Sang de Castelló; la Immaculada de Joan de Joans de Sot de Ferrer; el tresor de l'Arxiprestal de Sant Mateu; el Jacomart de Catí; el llenç de Vicent López de la Serra d'en Galceran; el retaule de Llucena, etc. Tots recollits personalment per Don Paco, contant moltes vegades amb la comprensió i ajut dels veïns dels pobles.

A eixa tasca de salvament, en concret de la ciutat de Castelló i a un episodi referit al retaule de Joan Reixach de Rubielos, corresponen les notes que tot seguit oferim.

En 1998 ens demanà que passarem a màquina —Don Paco ho feia tot a mà i no emprà mai cap màquina d'escriure—, aquests fulls que ara presentem, i que tenia la intenció de publicar en algun moment, però que al remat quedaren al caixó.

Passats vint anys del seu traspàs els recuperem i els traem a la llum, i ho fem tal com ell els redactà i revisà, respectant el seu llenguatge, estil i intenció sense afegir res, únicament, i a efectes d'aclariment i millor enteniment del text, indiquem en nota aquelles puntualitzacions que hi són necessàries.

Els dibuixos i imatges que acompanyen el text són també originals de Don Paco. (J. L. Viciano Agramunt - F. Olucha Montins).

Resum

Les fulles que segueixen, redactades pel traspassat Dr. Francesc Esteve Gálvez a darreries dels segle xx, tracten del seu paper en la tasca de salvament del patrimoni històric artístic castellonenc durant la passada guerra civil, en concret de la ciutat de Castelló i d'un episodi referit al retaule de Joan Reixach de Rubielos de Mora,

Paraules clau

Enderroc; guerra; patrimoni; salvament; Rubielos; Reixach

Summary

The leaves that follow, written by the deceased Dr. Francesc Esteve Gálvez at the end of the 20th century, deal with their role in the task of salvaging the historical artistic heritage of Castellón during the last civil war, specifically the city of Castellón and an episode referring to the altarpiece of Joan Reixach by Rubielos de Mora

Key words

Demolition; war; heritage; rescue; Rubielos; Reixach

L'ENDERROC DE L'ESGLÉSIA DE LA PURÍSSIMA

L'enderroc del convent de les Clarisses perjudicà molt l'església de la Puríssima, que al perdre el reforç que li donava el conjunt de l'obra començà a manifestar senyals de ruïna.

Es pensà que al solar que restava lliure després de l'enderroc es podria fer l'Escola Normal de Magisteri i l'obra nova afermava l'església, conservant-la com la deixà el bisbe Salinas.

Una solució que els veïns no volien, considerant com millorarien les seues cases, si en tot l'espai que ocupaven església i convent es feia una plaça amb jardí, similar a la immediata placeta de la Pau. Era la raó fonda de que gestionaren i aconseguiren l'enderroc del convent. Res estrany que amb la revolta subsegüent a l'alçament del 18 de Juliol, el primer atemptat que sofriren les esglésies va ser a la de la Puríssima.

Una nit algú mullà la porta amb petroli i li botà foc. Als crits del sereno, els pocs que anaven pel carrer acudiren i ajudaren a tallar l'incendi, que poc la va cremar i era fàcil reparar-la.

Però en les circumstàncies que vivíem de segur que el dany serviria de pretext per eliminar l'església. També els obrers demanaven feina i com l'ajuntament no disposava d'algun projecte d'obra per fer, els encarregaren l'enderroc de les esglésies i varen començar per la de la Puríssima.

Es sabia que les pintures al fresc que hi havia a la volta eren d'Oliet, però no es parlà de rescatar-les, o almenys fotografiar-les. Mentre jo mirava des del cor aquells menuts panells, molt ben conservats i vius de color, que centraven cada tram de la volta, els obrers ja estaven foradant pel costat de l'Epístola, no començant per desenteular la coberta, perquè se n'adonaren que la reforma del bisbe Salinas no alterà la primitiva estructura, limitant-se a revestir-la interiorment en

estil neoclàssic. Obra fluixa, de bandat i postissos d'algeps, que en el cas de començar assolant les cobertes, de segur que s'enfonsaria, posant en perill els obrers. Per això a cada tram, entre arc i arc, començaren assolant per baix la part nova i seguiren a la vella derrocant des de dalt. El segon dia ja deixaren buit un ample espai, veient-se la volta de l'església primitiva, de traça gòtica i amb decoració esgrafiada de motius vegetals en blanc sobre fons de color, del mateix estil que la capella de la Comunió i l'altar de Santa Anna del nostre convent dels dominics. Però a la Puríssima era molt més rica i amplia tota l'església. Els grans arcs mestres també portaven sanefes esgrafiades i després es veié que el primer, de cara al NE, tenia inscrita en una cartel·la l'any 1617. La data és important. Si a Barcelona l'esgrafiats més antic que es coneix és de 1613, ací també molt aviat es feren i per mans destres, reixint els de la Puríssima pel seu llampant colorit. El descobriment de l'obra primitiva darrere la reforma neoclàssica al principi es silencià i sols ho varen saber les poques persones a les quals ho comunicava aquell vespre: Sánchez Gozalbo, Traver, Porcar, i especialment l'alcalde, Aragonés Cucala, amb el propòsit de que mediara per salvar-la. Quan la va veure em digué que intentaria suspendre l'enderroc, però en una segona visita confessà, dolorit, la seua impotència. Més encara; parlà que el Consell acordava assolir les esglésies, de les gestions que feia per salvar l'església Major, i assegurà que si no ho conseguia ell deixaria el càrrec abans que es donara una picolada a l'arxiprestal de Santa Maria.

Aquella visita de l'Alcalde reafirmà les bones relacions que mantenia amb els obrers podent prendre notes amb tota confiança, però quasi totes les fotografies que vaig fer de Santa Clara s'han perdut restant-ne sols un parell amb arcs de la volta que mostren la decoració esgrafiada.

Il·lustració 1. Enderroc de l'església de la Puríssima. Al fons Santa Maria, encara intacta.

Seqüències i estils en l'església de la Puríssima

La primitiva església de la Puríssima era d'una sola nau, dividida en quatre trams, amb les voltes d'arcs en diagonal, que tancaven les claus amb plafó discoidal, fent cos amb les nervadures i

ornats amb sanefa d'òves d'estil clàssic. A la capçalera la volta es partia en sectors, divergents de la gran clau central, que portava en relleu la Immaculada voltada d'aurèola radiant. Aquest relleu l'havien picat i rebaixat per donar espai a la volta d'envà, que feren quan la reforma del bisbe Salinas.

Per tant l'enderroc posà de manifest tres fases constructives, que donaren a l'església aspectes molt diferents. L'obra d'estructura gòtica i sòbria en la decoració, amb detalls renaixentistes, seguint l'estil i solucions arquitectòniques, ja vistes en altres esglésies més importants de les nostres comarques, de les quals n'és un bon exemple la de Vinaròs. A la capçalera, per on degué començar l'obra, la clau de la volta de l'absis porta la data 1504; i als peus en el darrer arc consta que la decoració esgrafiada és de 1617. Ja se sap que la reforma neoclàssica es va fer en 1807.

On es podran trobar les pedres de l'enderroc

De la vella església de la Puríssima resta molt poc. Al principi vaig dur al Museu la làpida del bisbe Salinas i demanava als obrers que apartaren al solar que deixà el convent de Santa Clara totes les dovelles i claus dels arcs de la volta gòtica; però per ordre de l'arquitecte municipal les portaren, amb altres pedres, per fer els murs i cobrir la Sequiota des de l'avinguda de Clarà a la plaça del P. Jofre., Potser es trobe alguna dovella solta al camí la Mar, contra la Donació, baixant a l'esquerra on se'n posaren fent de guarda-rodes. Les pedres que anaren al Museu no interessaven a la «Junta de Incautación y Defensa del Tesoro Artístico» i allí estigueren fins que a l'establir-se l'Auxili Social es dugueren a la casa dels Andreu, on estava l'Arxiu i Biblioteca municipal, passant més endavant al Museu de la Diputació, al qual correspon la seua conservació.

La làpida del bisbe Salinas no hi és perquè quan s'enfrontaren pels carrers de Castelló els regulars marroquins, que acabaven d'entrar, i els milicians d'El Campesino, que intentaren recuperar-lo, els darrers ocuparen el Museu i, com la làpida es referia a un bisbe, la varen trencar. El mateix 14 de juny anava jo al Museu i la vaig recollir. Recorde que J. M. Sevillano, cronista de guerra, la va fotografiar. Al acabar la guerra jo no tenia càrrec al Museu; i al suprimir-lo la làpida va desaparèixer.

UNA VISIÓ AL-LUCINANT

Va ser una sort que el regidor encarregat de les esglésies abans que el Consell acordara derrocar-les fóra Paco Alba, veí meu al carrer Cassola, company, d'estudis a l'escola de Canós i amic de sempre. Els dos de famílies humils havíem superat les estretors de la nostra infància i, si jo exercia la docència a l'institut, ell arribà a ser un bon artesà, que acabà establint-se i tenia fàbrica de mobles al carrer de les Doberies. D'ací el respecte que li mereixien aquelles obres d'art, on els vells mestres deixaren constància de la seua destresa; i sabent la confiança que li mereixia, estava segur que des del càrrec secundària el meu propòsit de salvar allò que es puguera de les esglésies ja violentades i per dintre prou destruïdes.

No em defraudà i la seua col·laboració va ser decisiva en el cas de la parròquia de la Sang, i el salvament del Crist.

EL CONVENT DE LES CAPUTXINES

M'urgia veure l'estat interior de les esglésies i començarem pel convent de les Caputxines. Estava com el deixaren les monges, tretes les imatges, però els altars encara intactes. Com també seguia al seu lloc, obra molt baixa a la paret, vora la gran reixa que comunicava amb la clausura, la placa alcorina, làpida funerària del governador polític i militar de Castelló Gregori Castellanos, mort el dia 15 d'agost de 1743.

Les bones obres d'art del convent de les Caputxines es guardaven en dipòsit al Museu, però jo sabia que a l'escala hi havia obra una taula gòtica, i ací estava, com la vaig veure en 1932. Quedarem en que les dues peces les portarien al Museu.

Però el sepulcre de la Rda. M. Josefa Garcia, ja era a la clausura, darrere de l'altar major, i va ser per a mi una agradable sorpresa. Posat en alt com una ara, tot folrat de belles manises barroques, era interessantíssim i devíem recollir-lo, però sentia el respecte que mereixia el cos que allí reposava. Si demanava les manises el destruiríem; i acordarem que no el desferen, que més endavant el fotografiàrem i desmuntarien per dur les manises al Museu. Pensava que passada la inconsciència dels primers moments de la revolta, mantenint-se encara íntegre el convent es salvaria. Però la fúria destructora durà temps i acabaren derrocant-lo, segons digué l'alcalde, en una entrevista publicada a l'*Heraldo*, «para construir un solar».

En altres dependències trobarem tres «niños», bells i expressius, que vaig deixar a part per recollir-los.

Si l'església de les caputxines era digna i rica en obres d'art, el convent, més que modest, era pobre i sols li guarde un record al claustre, íntim, d'una humilitat franciscana, amb arcs escanyits i blanquejats, voltant per tres bandes un jardinet de verdors fresques i testos amb flors als rebancs.

ESGLÉSIA DE SANT AGUSTÍ

Del convent de les Caputxines passaren a l'església de Sant Agustí, ja despullada d'imatges, sense cap obra d'art que mereixera l'atenció. La neteja anava a càrrec d'uns peons, que estaven amuntegant coses inútils: amb intenció de cremar-les. Hi havia molts manolls de cordells, ennegrits, amb unes tiretes de paper que portaven noms i algunes indicacions, probablement referència a una promesa complida o algun acte de punició, perquè aquells cordells amb nusos eren disciplines i el fosc i la rigidesa els venien de la sang dels penitents que sofriren les fuetades. Eren la prova material d'una religiositat soferta i heroica, potser també simulant i poruga; raó de que després em dolguera no haver-ne guardat una mostra.

Com es va salvar l'església de Sant Agustí

Sabia que a l'Ajuntament tenien programat que el pròxim enderroc fora l'església de Sant Agustí, i em desvetllava pensant si es podria salvar. Per fi vaig trobar la solució.

Els Governadors Civils que hi hagué a Castelló en el temps de la revolució i la guerra, començant en republicans i acabant en socialistes, foren comprensius i oberts al diàleg. Almenys m'escoltaren, atengueren i alguna vegada em demanaren que els informara sobre alguna qüestió que poguera conèixer.

I ara, com sempre, el Governador em va rebre i escoltava interessat perquè també li dolia l'enderroc de Sant Agustí, però, què podria fer?

Vaig entrar de ple en el motiu de la meua visita.

Havia pensat que estant l'església al costat del Govern Civil podria demanar-la per a garatge dels vehicles oficials.

S'alçà i em posà la mà damunt el muscle dient: hem salvat Sant Agustí.

I als pocs dies el portal de l'església estava obert, havia desaparegut el cancell del vestíbul deixant lliure l'accés a l'espaiosa nau, on es veien aparcats un cotxe i una furgoneta. A l'entrada vigilava un Guàrdia d'Assalt.

Un èxit que completava amb un menut detall. Passant m'adonava que les manises barroques del darrer altar al costat de l'Epístola, abans del creuer, es mantenien al seu lloc i vaig pujar per veure al Governador i demanar-les. Una petició personal, com cosa pròpia; que atengué i prometé que donaria ordre al personal del garatge que cuidaren d'elles. Jo tenia el propòsit de que seguiren al seu lloc, esperant un millor comportament del nostre municipi respecte al Patrimoni Artístic, i estic segur que el Governador pensava el mateix, veient en la meua petició un recurs per negar les manisetes si algú les demanara. I allí seguiren i continuen estant.

LES OBLATES, SANT NICOLAU I SANT MIQUEL

Alba i jo de Sant Agustí anàrem a les Oblates, església nova i menuda, en la que era d'esperar que no trobaríem alguna cosa interessant per al Museu. I resultà que a la sagristia hi havia un bon quadret del segle XVI.

Pel marc i el tamany, sols canviant l'assumpte, feia parella amb un altre que després trobarem a l'església de Sant Nicolau.

Il·lustració 2. Destruïnt imatges i altars a l'església de Sant Agustí.

De Sant Nicolau seguirem a Sant Miquel, arribant quan els obrers estaven tombant l'altar. De les fustes que hi havia per terra vaig deixar a banda dos parells de columnes daurades per dur-les al Museu.

L'església de Sant Miquel sofrí l'espoli general, però es lliurà de l'enderroc. Destruïts els altars, com està situada al millor carrer de la Vila establiren en ella un centre receptor d'ajuda a Madrid, recollint queviures, servint de magatzem. És la raó de que es mantinguera l'obra sencera amb la seua estructura i decoració.

L'ENDERROC DE L'ESGLÉSIA DE LA SANG

Com al passar per davant de l'església de la Sang Paco Alba em digué, que d'allí sols varen treure les imatges dels altars i el que hi havia no estava en perill, perquè ell disposava de les claus, la passarem de llarg quan anàrem a les Oblates, deixant-la per a un altre dia.

Però els esdeveniments es precipitaren i de sobte em passà avís que m'esperava per la vesprada a la mateixa parròquia. I allí em digué que havent demanat a l'Ajuntament un magatzem per a la Intendència del front de Terol, el Consell decidí que fora l'església de la Sang. Llavors ell exposà la intenció que teníem de retirar allò que valguera la pena guardar per al Museu, concedint-li aquella vesprada per complir el nostre desig; que per la nit devia entregar les claus a Intendència. Al Museu anàvem molt atrafegats, però donada la urgència del cas vaig acordar amb Adsuara que ell acudiria amb Joan, el fuster, a la parròquia per desmuntar els quadres que creguera de mèrit i jo continuaria al Museu fent l'inventari i acomodant les coses que veníem recollint. Al vespre, ja fosc, tornà el fuster, portant sols la sembradora amb la ferramenta i un llenç enrotllat, que vaig veure que era el Sant Domènec que hi havia a la trona. Li vaig demanar pels altres quadres i sobretot el Crist jacent, que com que estava tapat no el destruïren com les altres imatges. «Sí, ho hem vist tot; però el Sr. Adsuara ha dit que allí no hi ha res que valgué la pena». I ho deia amb un to molest per a mi, com si jo desconeguera aquestes coses. Tenia els meus dubtes sobre la competència d'Adsuara i aquell fet manifestava amb tota la seua magnitud tanmateix una falta de sensibilitat com una ignorància total d'aquell patrimoni artístic que intentàvem salvar. Però em vaig contindre, callant. Més urgent era anar a veure Paco Alba, guanyant temps per salvar el Crist.

I aquella mateixa nit el trobava a casa. Sí; s'estranyà del que digué Adsuara, tan diferent del que nosaltres pensàvem; però no devia preocupar-me. Els d'Intendència preferiren un magatzem industrial i ell seguia en possessió de les claus de l'església de la Sang.

Al dia següent, trobant-nos al Museu, com de costum, li exposava a Adsuara la meua estranyesa de que sols retirara de la Sang la tela del Sant Domènec, deixant els altres quadres i especialment el Crist. I em sorprengué oir-li dir que el Crist res valia; afegint encara «vostès els arqueòlegs solen vore en estes coses uns mèrits que no tenen». Una impertinència que mereixia resposta i la tingué: «He estudiat Art i Arqueologia en la llicenciatura a la universitat

de Barcelona; he estudiat Art i Arqueologia en el doctorat a la de Madrid i també conec prou del nostre patrimoni artístic per estimar-lo com mereix».

La destrucció dels altars i la capella del Crist

Poc tardà l'amic Alba en passar avís de que anara a veure'l, perquè havia arribat l'hora de buidar l'església de la Sang. I era prou enjorn quan hi vàrem anar, trobant els peons desmuntant els altars, recollint-los a trossos per dur-los al riu Sec, on els cremaven. A la porta un guàrdia municipal ens saludà i ell aprofità el moment per dir-li que si es donara el cas de requerir-lo per algun servei m'atenguera; i als peons també els ordenà que les obres d'art que jo designara les apartaren i a l'acabar la feina en el mateix camió les portaren al Museu.

Alba i jo començarem per revisar els altars, escorcollant pels racons, per veure de trobar alguna cosa de mèrit. Sense profit, perquè les imatges les varen treure els primers dies de la revolta i sols restaven les estructures arquitectòniques. A la sagristia els mobles estaven oberts, trets els objectes de culte i deixades les robes litúrgiques que poc valien. La bella capella del Sant Sepulcre es mantenia sencera, perquè sols faltaven dos imatges, que allí es guardaven, sense que formaren part del conjunt; un bell Sant Francesc, posat fora de l'altar a l'esquerra, i a la dreta en les mateixes condicions el Nostre Senyor de l'Hort, que sols tenia cap i mans, perquè el cos era un entramat de fusta per sostindre la roba. Una testa al·lucinant, d'expressió dramàtica, que al desfil·lar pel carrer en la processó del Dijous Sant la gent contemplava reverent i enfervoritzà. Molt em dolia que no estigués.

La capella era una bella mostra de l'estil rococó, obra d'empeny i digna. El sòcol tenia als angles i cuixeres de les portes com pilastres de pedres escollides ben motllurades i polides; i als espais lliures xapats de manises alcorines amb ampla sanefa de rocalla fent un requadre, que centraven objectes referibles al drama de la Passió.

Ja en alt, cada pany de paret entre la porta i l'altar, lluïa un llenç de Vergara, encastat en marc ovalat d'algeps daurat, com una cornucòpia, obrat al mur. També l'altar estava tot daurat, sense més policromia que un menut llenç a cada banda i la tapa de la fornícula, pintada també per Vergara, amb l'enterrament de Crist. Es podria creure que la tapa degué salvar la imatge de darrere, que passaria inadvertida als que espoliaren l'església i destruïren les altres imatges, però ja no tenia l'aureola de plata.

Mirant aquell conjunt monumental encara intacte, que poc tardaria a desaparèixer, Alba i jo convinguérem en rescatar allò que es puguera, sense que cridara massa l'atenció, que no hi haguera un mal entès en les nostres intencions. A ell li seduïa l'excel·lent treball en fusta de l'altar, el bell efecte decoratiu de motllures, cornises i rocalles de línies mogudes i contrastades però res es podia treure per no disposar de temps. I el mateix succeïa amb les manises dels sòcols; que podrien seguir com estaven, donant ordre als peons que no les malmeteren, que devien arrencar-les per dur-les al Museu. També recomanàrem el Crist, els llenços de les parets i les taules de l'altar major.

Era ja migdia i com que Alba tènica que ocupar-se'n d'altres assumptes em deixà deient que per la vesprada no vindria i per això ordenava de nou als obrers i al guàrdia municipal de la porta que m'atenguera en allò que demanara.

Com es varen salvar els quadres i el Crist de la Sang

Per la vesprada, ajudat per un obrer, vaig treure el Crist de l'altar portant-lo a la sagristia, on l'embolcallàrem amb roba blanca que hi havia per terra, i estant nugant-lo amb cordons vingué el guàrdia per dir-me que a la porta hi havia «un home que digué em coneixia i demanava entrar». Era Porcar, que passà i s'oferí per ajudar-me. Agraint-ho li deia que sols faltava despenjar els quadres i no teníem cap ferramenta. Aviat vindria el fuster, que estava avisat, i ell ho faria sense cap entrebanc, perquè era el seu ofici i disposava de les eines necessàries. I mentre l'esperàvem voltant per l'església, escorcollant inútilment entre les coses que hi havia revoltes per terra.

Quan arriba Joan poc li costà despenjar les taules de l'altar major i passant a la capella tampoc trobà dificultat en treure els llenços de Vergara, que estaven encastats en els marcs d'algeps que feien cos amb el mur. No vaig esperar que els llevara tots perquè devia veure on es podrien guardar aquelles obres dart i vaig sortir cap al Museu. Era ja ben entrada la nit quan arribaren, i els peons de l'Ajuntament que venien en el camió les descarregaren i m'ajudaren a entrar-les. Deixarem el Crist en una arca procedent de la fàbrica d'Aranda i els quadres recolzats a la paret en el pavelló de la dreta que ens servia de magatzem.

Així salvarem, Alba i jo, el Crist del Sant Sepulcre de la Sang, sense que ningú més intervinguera, tret dels peons, sempre disposats a col·laborar. Hi ha un fet que els honorà. El fuster no s'adonà que als costats de l'altar de la capella hi havia dos quadrets emmarcats per rocalles i al desmuntar-los els peons els apartaren; i al dia següent els varen donar al regidor encarregat de les esglésies pensant que si al Museu no interessaven i els havia refusat, seria per massa menuts i no per la qualitat de la pintura, que era atractiva. Alba els recollí i tardà molt en donar-me'ls. Com que jo també els vaig tindre oblidats tot el temps que durà la guerra, va ser al recollir les coses de casa per anar a viure al maset quan aparegueren enrotllats els menuts llenços de Vergara, i no tenint res que veure amb el Museu, vaig decidir donar-los a dos excel·lents amics, de sentiments religiosos inqüestionables i coneixedors, com pocs, del nostre patrimoni artístic.

L'església gòtica de la Sang

L'enderroc de l'església de la Sang el dirigí l'arquitecte Meyer, al qual tractava assíduament, i açò el va fer més assequible que el de la Puríssima i el de Santa Maria, on comptava amb la simpatia dels obrers, però la intervenció de l'arquitecte municipal va ser negativa.

Com Alba digué als obrers que les manises de la capella del Sant Sepulcre estaven reservades per al Museu, començaren l'enderroc treient-les i posant-les a resguard per a què no es

malmeteren, abans de que em puguera fer càrrec, perquè de moment no disposàvem de lloc. Si per fora l'església de la Sang lluia una bella façana barroca, per dintre era de línies clàssiques d'un ordre que es podia dir corinti pels capitells de les pilastres, obra estrictament decorativa, feta d'envans i postissos d'algeps, com a la Puríssima. I també ací sortí, darrere, l'estructura gòtica.

Era molt senzilla, d'una sola nau sense absis, amb coberta a dues aigües damunt d'arcs ogivals fets de rajola, lluits i pintats imitant dovelles. És el model corrent de les modestes esglésies subsegüents a la conquesta cristiana, que sovint porten la mateixa advocació: esglésies de la Sang a Lliria, a Onda... La de Vila-real en la façana renaixentista porta la data 1525.

Pel costat de l'Evangelí (banda N.E.) els arcs, es recolzaven en la murada de la Vila, feta de tàpia, a l'estil del torrelló que hi ha a la Madalena i els murs del castell d'Onda. Quan la tallaren a l'enderrocar l'església es veié que tenia adossat un altre mur, més alt i gruixut, al que servia de camí de ronda. És de creure que el de dins seria de Pere II, i el de fora de Pere IV.

Pel costat de l'Epístola (banda S.O.) l'església de la Sang es reforçava amb una segona paret enllaçada a la primera per curtes parets travesseres. No crec que fóra obra primitiva. Es degué fer quan reformaren l'església al posar les voltes, per afermar el mur amb aquell reforç. Al derrocar l'església nova aparegué darrere de l'altar major la senyal que deixà l'antic retaule, pintada la paret de color blau amb estrelles blanques.

Damunt les voltes tota l'església vella estava intacta i per tant es podia veure perfectament com estava organitzada la coberta.

L'enteixinat era de fustes amb les arestes motllurades a mitja canya, fent casetons que tancaven rajoles quadrades amb la galta de baix estucada de blanc. I així el fosc entramat de fusta ressaltava sobre el fons clar de les rajoles.

Recollir el que anava apartant de l'enderroc de la Sang demanava lloc i al Museu res més cabia, però habilitarem per a magatzem l'església dels dominics i allí es portaren les manises dels sòcols, els cabirons i moltes fustes menudes de l'enteixinat al que vaig reservar una capella, i al solar veí, que estava cercat de

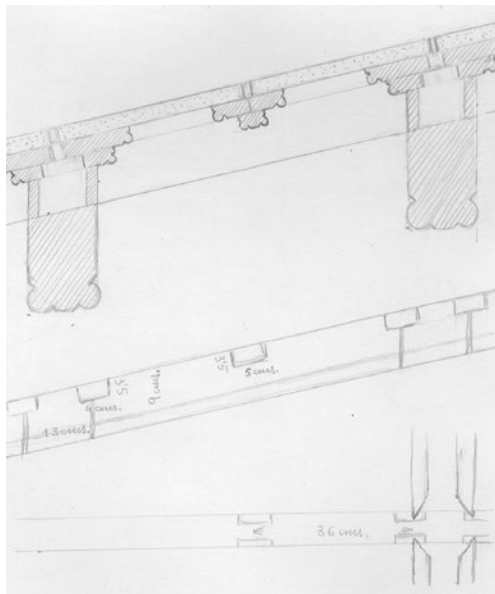

Il·lustració 3. Enderroc de l'església de la Sang. Arcs de rajola amb la lluada pintada simulant dovelles que suporten els cabirons de l'enteixinat de l'església gòtica.

paret, es deixà la bella portada barroca. Una mostra de les pedres del sòcol la vaig demanar per a mi, evitant que es malmeteren, perquè es parlava d'aprofitar-les en l'obra de l'escorxador municipal, com va succeir amb les rajoles de l'enteixinat i les teules de l'església gòtica. En canvi les vidrades en blau de la cúpula de la capella del Sant Sepulcre, es varen trencar i prou em costà recollir-ne com un parell de dotzenes, que després em demanà l'amic Bernat Artola per posar-les al maset i allí estan en la façana fent com menut ràfec o cornisa. Una manera pràctica de conservar-les fent constar la seua procedència.

De les manises de l'Alcora n'he vist alguna solta en mans de particulars i per tant els sòcols no estan complerts.

De l'enteixinat sabem com era per les notes que vaig prendre arrossegant-me per damunt les voltes. Les fustes menudes es cremaren a la cuina de la casa de Beneficència i els cabirons se'ls dugueren per fer el taulat que muntaren al centre del Passeig amb una creu, obra de Batiste Porcar, on s'oficiaven misses de campanya.

Il·lustració 4. L'enteixinat de l'església vella de la Sang.

Obres d'art que hi havia a l'església de la Sang

Il·lustració 5. Enderroc de l'església de la Sang. Estructura arquitectònica de l'altar major.

Als costats de l'altar major hi havia penjats dos quadres que es deia que procedien de l'antic retaule. D'aquestes taules al principi n'hi hagué quatre, però dues es vengueren quan feren les fornícules per posar les imatges del Cor de Jesús i el Cor de Maria, sense interès artístic, i les de dalt seguïen al seu lloc, Ara, al baixar-les i veure-les ja no podran atribuir-les a Ribalta, com solia dir-se.

En canvi el Sant Domènec de la trona, de segur que és, com digué Ramon Huguet, el que figura en l'inventari d'obres d'art del convent dels dominics quan la desamortització.

Una de les darreres reformes que es feren a l'església, va ser la del baptisteri, que estava

entrant a la dreta. El centrava una pintura al fresc de Castell, representant el bateig de Jesús per Sant Joan. La pica, que substituï la vella, era gran, de marbre blanc i ben motllurada. Ací em varen batejar, perquè vaig néixer a prop de la Sang, en la casa nº [blanc] del carrer Tarongers, que per darrere tenia porta al Vall.

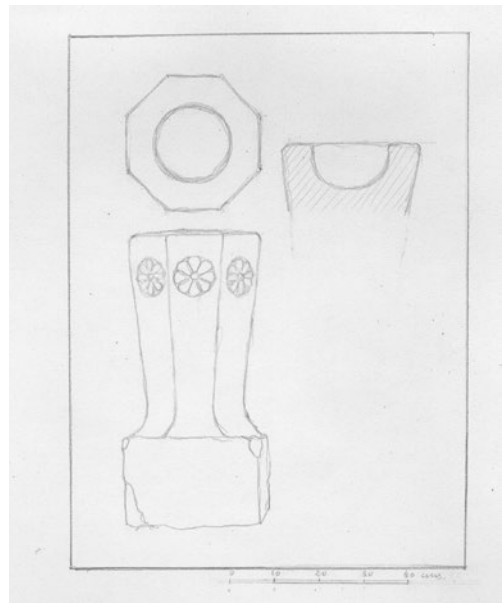
Probable pica per a aigua beneïda de l'església vella

L'obra de la primitiva església de la Sang era senzilla amb poques pedres treballades. L'enderroc no donà cap carreu i sols en la part nova aparegué encastada part d'una columna amb capitell de traça geomètrica, que porta en relleu un motiu floral a cada galta.

Al pati de la sagristia hi havia arraconada una pedra com morter amb la superfície arestada, portant a la vora una sanefa de rosetes. La decoració, la traça de línies esveltes, el calze poc fondo i una galta llisa perquè degué anar contra la paret, permeten creure que fóra la piqueta per a l'aigua beneïda de l'església gòtica.

La porta de la casa parroquial

En la façana encara restava de l'obra primitiva la porta de la sagristia, en arc de mig punt de dovelles molt regulars fetes d'arenisca blanca, probablement d'importació. Que era gòtica ho manifestava el salomó o estrella de sis puntes que portaven les dovelles com a senyal del picapedrer. I també a les cuixeres hi havia pedres altes i estretes i a les impostes altres travesseres. Una ordenació lapidària. Un estil diferent als altres portals de les cases senyoriales de Castelló.

Il·lustració 6. Pila de l'església vella de la Sang. Les rosetes apareixen en cinc galtes, deixant-ne tres llises perquè anaven al racó i no es veien.

Com es salvà la façana de l'església de la Sang

En l'acta núm. 4 corresponent a la sessió del 18 de juny de 1937 la «Junta de Incautación y Defensa del Tesoro Artístico» parla de l'església de la Sang, sense més informació que la que dona Tormo en «Levante» (pàg. 42), d'ací que passen inadvertides les dues taules del primitiu altar i el Sant Domènec de la trona, malgrat que estigueren al Museu i els reunits es limiten a parlar del llenços de Vergara.

Sols els obrers, l'arquitecte i jo sabíem que l'enderroc posà de manifest que l'obra barroca de la Sang s'encastava en una església més antiga i com no em demanaren que els informara, els reunits donen la boirosa referència d'haver aparegut «unas bóvedas mudejares»; que deuen ser l'enteixinat, que vaig recollir i portar a l'església de la casa de Beneficència i ací veieren ells les fustes.

És molt expressiu el balanç que la Junta fa de l'enderroc de l'església de la Sang. «Fueron salvados solamente el Cristo yacente, notable escultura del siglo XVII y el chapado de azulejería alcoreña que guardamos en este Museo; pero no el imafronte de la iglesia, con su óculo ovoide ni las jambas y dintel esculpturados, conjunto estimable de arquitectura dieciochesca».

Aclarim açò, que a mi m'afecta. A l'arxiprestal de Santa Maria, en els començos de l'enderroc amb Traver i després ja sol, es sentí sempre el pes del tècnic municipal. Però a l'església de la Sang, Meyer em deixà les mans lliures i amb les limitacions que les circumstàncies imposaven hi hagué renunciés forçades. A prop estigueren de que les pedres anaren a l'obra del nou escorxador, com des de l'Ajuntament es pensava, i va ser la raó de que es retirara una mostra del bell sòcol de la capella del Crist per tindre'n constància de com era. I veient en perill la magnífica façana, comptant amb la comprensió i ajuda dels obrers, es pogué rescatar i la vaig posar a resguard en el solar annex a l'església dels dominics, que estant cercat de paret ningú se n'adonava.

I quan Traver projectà la nova capella del Crist de la Sang pogué disposar d'elles al dir-li jo on estaven. I recordaré un detall. Al recollir-les i compondre la façana li faltava el remat i creient-lo perdut estava decidit a fer-lo nou. Li vaig aclarir que tement que localitzaren les pedres i acabaren de mala manera, havia apartat aquell cimaci, perquè acaba amb l'escut de la Vila, al racó N.O., mig cobert de terra i enruna. I allí el va trobar.

ES SALVA LA LLEDONERA

A Lledó poc mal feren els peons de l'Ajuntament, limitant-se a destruir imatges i retirar el quadre del Crist que es deia de Ribalta. Per a evitar mals majors tancaren la porta de l'església; però la xicalla trencà les ventalles d'una finestra de la casa ermitana i pogué recórrer a plaer tot el santuari. Prenien les coses que els agradaven i feien escarni de tot. Les riques robes litúrgiques serviren per disfressar-se i anaven volanderes pel camp. A l'explanada de davant l'ermita simulaven corregudes de bous, torejant amb els mants de la Verge. Abans l'església estava sencera i foren aquells brivalls els que la varen malmetre. Ho forçaven tot, trencaven per mal instint, prenien allò que els abellia i a poc ho llançaven per agafar una altra cosa. Les seues víctimes predilectes foren el cambril de la Verge, la sagristia i l'orgue del cor; que era de preu i no tenia massa temps. Ells el destrossaren, arrencaren els tubs «per a tocar la flauta» i acabaren llançant-los pel camí. El mestre obrer encarregat de l'enderroc de l'església de la Sang, en recollí molts, que guardà en un caixó i dugué a l'Ajuntament on manaren fondre'ls per aprofitar l'estany.

I és curiós que entre tantes malifetes l'altar major es mantinguera intacte, amb la imatge de la Verge en la seua fornícula.

Per davant de Lledó passaven molts llauradors, que tenint terra per aquella banda del terme, anaven o venien del seu tros i des del camí veien que l'ermita estava a mercès de qualsevol. Algú hi hagué que entrà al santuari i veient abandonada «la Lledonera», plantejà recollir-la i posar-la a resguard. La dificultat estava en el volum i pes de la imatge que no permetien dissimular-la. Més discret era retirar la Relíquia, que cap en la butxaca. I açò va fer un mestre, que ara em dol no recordar el nom.

A temps, perquè a poc l'ermita de Lledó la varen ocupar els Carabiners i per acomodar-se llevaren els altars i feren obres.

Aquell mestre que prengué la Relíquia i la guardava temia que en un possible registre al seu domicili la trobaren. I com Ramírez, un altre mestre molt amic seu, li parlara de la recollida d'obres d'art que féiem des del Museu, sols per protegir-les, i que devien retornar-les als seus llocs d'origen quan passara la revolta, li demanà que gestionara que el Museu se'n fera càrrec, sense dir com havia ingressat.

Ramírez m'exposà el cas i ell mateix planejà l'entrega pensant que la millor hora seria el vespre, estant jo sol al meu despatx. I el dia següent, ja de nit, vingué amb Samuel Ventura i el mestre que recollí la Relíquia. Que la portava embolcallada de cotó fluix dintre un pot de Foscao i la vaig guardar en un caixó de la meua taula.

Als pocs dies la vaig treure per observar-la detingudament i la retornava al calaix, sense pensar més en ella, ocupant-me en qüestions més peremptòries.

Quan es creà la «Junta de Incautación y Defensa del Tesoro Artístico», Samuel Ventura i Ramírez contaren el cas de la Relíquia. La retiraren del caixó de la meua taula i tingueren per ella un tracte especial.

Adsuara sortí de Castelló per fer el retrat d'una alta jerarquia política i deixà a Paús l'encàrrec de guardar la Relíquia. Es la raó de que alguna vegada aparega com a salvador de la nostra patrona. Però qui la salvà va ser aquell mestre audaciós que pujà a l'altar, la traié del reliquiari, la guardà a casa i la portà al Museu, il·lusionat en que algun dia tornara a Lledó, i açò en aquelles circumstàncies podia costar-li la vida.

L'ARXIPRESTAL DE SANTA MARIA

La Verge de la placeta de l'Herba

El primer atemptat que sofrí l'església major va ser d'uns incontrolats que venien de Múrcia i, arribats a Castelló, pistola en mà anaven destrossant capelletes pels carrers. Quan passaren per la placeta de l'Herba veieren damunt la porta la imatge de la Verge i en ella descarregaren la seua fúria iconoclasta. La desmuntaren, llançaren a terra i seguiren trencant-la espargint a

patades els trossos, sense que s'oïra una veu de protesta. Sols quan se'n varen anar es feren comentaris i vingueren les llàstimes.

Casualment passava sense saber què succeïa i veient escampats els trossos d'escultura vaig recollir els majors, que podia dur en les mans i mentre alguna dona en mirava amable i comprensiva, sorpresos els altres de la meua inútil gosadia, perquè la imatge estava irremissiblement perduda.

Aquella recollida ens permet conèixer millor la Verge seient que hi havia a la placeta de l'Herba. Resguardada de la pluja per les arquivoltes del portal, el temps i l'abandó l'anaren cobrint de forta pàtina, que no deixava veure l'expressió del rostre, els plecs de la roba i la seua bella policromia. Ni sabíem que era de marbre. En els trossos recollits, sota la lleugera closca mineral es mantenen vius els daurats, els blaus, els rosats... i sols per ells arribarem a prendre consciència de l'estima que mereix la nostra Verge de la placeta de l'Herba.

Un intent de salvar l'església major

Al córrer la veu que Aragonés havia deixat l'alcaldia, era segur que fracassà en el seu empeny de salvar l'església Major i era inevitable l'enderroc.

A molts els dolia aquell atemptat i ho blasmaven, però ben pocs ens moguérem per evitar-lo i tinc la satisfacció de ser un d'ells.

Aquella mateixa vesprada, i ben aviat, vaig estar amb Sánchez Gozalbo a casa seua i acordàrem que jo redactara la sol·licitud, fent destacar el valor històric i artístic del monument, què significava per a la ciutat i la utilitat que reportaria conservar aquell gran espai gòtic.

A l'hora ja estava de retorn amb l'esborrany de la instància, que poc el modificarem i el posàrem en net.

I com que urgia presentar-la aquell mateix vespre, vaig sortir apressat cap al domicili de les persones més adients, conscients i responsables. I així firmaren amb nosaltres Rafael Balaguer, Vicent Renau, Joan Aduara.

De les poques visites que vaig fer dec recordar la de l'arquitecte Traver i el pintor Porcar. Quan Vicent Traver s'assabentà de la gestió que fèiem ens felicità i s'oferí incondicionalment. Li vaig dir que la meua visita no tenia altre objecte que sapiera que en aquell moment greu el recordàvem, que bé coneixíem els seus sentiments, que també eren els nostres, però si la situació política el comprometia i les circumstàncies ho aconsellaven, que no signara la sol·licitud. No em deixà acabar. Ell estava a tot... i firmà i m'estrenyí la mà.

A Porcar el trobava al maset dels Aparici, on tenia l'estudi i feia vida, veient-se'l poc per casa. A l'exposar-li el motiu de la meua visita restà confús i no sabent com excusar-se, es mantingué, callat, com absent de la conversa, absort en la pintura. Simulava, es recolzava en el treball per fugir de la qüestió. Jo res li deia i deixava a la seua estricta voluntat el signar o no la sol·licitud. Per fi es negà, sense deixar de simular que treballava, ni donar la cara. De sobte s'animà a

parlar i es girà. No era precís que firmara. Ell escriuria als «seus amics de París» que segurament evitarien l'enderroc.

Era una sortida ridícula que allà al fons em feia riure. Batiste barallava la por amb la vanitat, mentint grandeses, com tenia costum. Vaig recollir la instància i en silenci eixia de l'estudi.

I la sol·licitud es va tramitar sense el nom de Porcar, l'únic que es negà a firmar-la de tots els que foren requerits.

Enderroc de l'Arxiprestal de Santa Maria

I mentre aquella sol·licitud feia el seu camí amb la lentitud de sempre, ara també justificada per les circumstàncies que vivíem, començà l'enderroc de l'església Arxiprestal de Santa Maria. No es deixà, com el de la Puríssima en mans dels obrers, nomenant-se un tècnic per a dirigir-lo. I a tots sorprengué que fóra Vicent Traver, l'arquitecte diocesà. Es parlava d'una fosca maniobra dels serveis tècnics municipals, involucrant en l'enderroc a Traver, el més ben vist per les dretes.

Quan coincidírem en l'arxiprestal de Santa Maria era un home entristit i absent, com si es desentenguera de l'encàrrec, i sols s'animava enraonant amb mi. Compartíem la il·lusió que la Direcció General de Belles Arts atenguera la nostra sol·licitud i la resolguera favorablement a temps de salvar l'obra gòtica. d'ací que retardara l'enderrocar-la, començant per la sagristia i unes dependències annexes, que eren les obres més tardanes, ja del segle XVII, passant després a la capella de la Comunió, que era del mateix temps. Encara baixaren els obrers els pinacles de la façana acabada en l'estil sever dels Àustries que jo apartava per a dur-los al Museu, però quan hi havia que emprendre l'enderroc de la gran nau, començant per l'absis, em digué que no podia aguantar més i no tornaria.

Sortírem en silenci, caminant junts fins a l'entrada del carrer Mealla, que jo prenia cap a casa, mentre ell seguia pel carrer Sabaters, i al separar-nos li vaig dir: «Traver, jo tampoc tornaré a Santa Maria».

Si l'enderroc era molt desagradable, encara el feia més la conducta negativa de l'arquitecte municipal. Traver i jo havíem posat interès en recuperar íntegres els remats de la façana i els obrers compliren el nostre propòsit desmuntant-los i baixant-los amb cordes. I els deixaren en la gran nau, esperant portar-los al Museu i que pugueren ser un bell ornament del jardí. Estant així els veié Maristany i donà ordre que els portaren al picapedrer per fer alguns elements arquitectònics destinats a la placeta de la Pau, que estava remodelant. Les puntes de ferro forjat que remataven els pinacles es vengueren com a ferralla. Si Traver deixava l'enderroc el diàleg amb l'arquitecte municipal no seria possible i açò acabava de llevar-me les ganes de tornar a l'arxiprestal de Santa Maria.

També la soledat que em voltava, sense més assistència i ajuda que els treballadors, com si els que col·laboraven en la defensa del Patrimoni Artístic temeren deixar-se veure, fugint de

possibles complicacions o suposades responsabilitats en aquell atemptat, massa públic i que es feia llarg. M'adonava d'un buit depriment; ni la gent s'aturava, passant apressada i temorosa. Als pocs dies Traver i jo ens trobàrem casualment pel carrer i demanà per l'enderroc de l'arxiprestal, dolent-se de que haguera renunciat a seguir-lo, com li vaig dir. Ell no es sentia amb cor de veure tombar la magnífica nau, que tant estimava, però jo devia superar escrúpols a acudir a la cita, que allí tenia.

Quan vaig tornar hi hagué alegria entre els obrers, contents de veure'm entre ells i dispuestos a ajudar-me. Em contaren com varen enderrocar la volta de l'absis, que en tan poc de temps havia desaparegut. Varen desfalcicar els arcs trencant dovelles i aquella mitja estrella es despenjà pel mig i a l'enfonsar-se la gran clau que la tancava s'alçà empenyida pels arcs que caién.

Una resolució presa pels obrers, ara sense cap arquitecte que els dirigira i, com donà el resultat que esperaven, seguiren fent el mateix en cada tram de la gran nau, que a l'ensolsir-se deixava solitaris els arcs formers.

Per poc, perquè caigut el tram de la volta i el que restava als marges, assolant amb el pic, ja solt el gran arc, un obrer audaciós cavalcava per ell arribant al mig i d'ací llançava un capdell de cordell, retenint-lo pel cap, als que estaven damunt la volta. El prenién i li nugaven una corda, que l'altre recollia, recobrant el cordell. La passava per dalt i per baix de l'arc i tornava a llançar el capdell als de la volta; que prenién el cordell per cobrar el cap de la corda. I l'obrer de l'arc cavalcava de nou retornant al mur i anava a incorporar-se als altres obrers, ajudant-los a tombar l'arc a força de braços i estirons.

Veient-los com es comportaven sense que el risc els acovardara, movent-se tots solidaris; després de prendre una resolució en els caos difícils, els admirava i sentia que aquella destresa s'emprara abatent l'arxiprestal, opinió que ells compartien.

Contemplant la magnífica nau que estaven derrocant, admiraven l'habilitat dels mestres que la feren, sense entendre per què els manaven aquell treball. I deien: «Com no hi ha faena agràim els jornals que dóna l'Ajuntament, però preferiríem fer obres, que és el nostre ofici».

Per interessos i criteris urbanístics l'enderroc de l'església de la Puríssima tingué molts partidaris, però els de l'arxiprestal de Santa Maria i l'església de la Sang l'opinió pública els condemnava.

Il·lustració 7. Enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria. Al buit que deixa un espai de la volta assolada es veu la seua estructura, feta per dues filades de rajoles posades planes.

Jo anava resseguint la caiguda de la gran volta, demanant que apartaren alguna clau de les més menudes, que a cada banda enllaçaven els arcs. Unes portaven l'escut del Regne i altres el castell de la Vila. Les centrals, als arcs torals, eren molt més grans i llises, tret de la primera, immediata a la façana, amb la figura en alt relleu de Sant Miquel.

Les pedres velles

A l'iniciar-se les obres de la nova arxiprestal de Santa Maria s'aprofitaren moltes pedres de l'església vella, que ara sortien en el mampost i es podien identificar pel treball acurat, llisos els carreus i dovelles, millor repicades les motlures d'imposta i alguna lauda sepulcral amb la superfície escalfida pel foc que acaba amb la primitiva església, segons consta documentalment. D'aquestes laudes la més notable portava un signe heràldic com grifol i el nom Estellés en lletra gòtica, Totes eren de la dura calcària d'ací.

Com que la gran obra que s'iniciava en 1375 exigia espai i no era prou el solar de l'església vella en degueren prendre del cementeri que estava al cap de la placeta de l'Herba i voltant l'absis fins a la placeta de la Neu, on alguna vegada s'han trobat sepultures. I també per aquesta banda fent l'enderroc han eixit obrades als fonaments i part baixa dels murs moltes esteles discoïdals. Al menys una dotzena estaran barrejades amb altres pedres en el mampost d'obres que es feien pel terme, i trenta les apartaren els obrers per encàrrec meu. D'elles vaig escollir les més expressives que he guardat molts anys, fins que es pogueren instal·lar al Museu.

Un bell conjunt i a l'ensems document històric que manifesta la societat de la nostra Vila als segles xiii i xiv per les senyals que porten algunes d'elles en el revers. L'anvers dóna sempre la creu de braços iguals, inscrita en un cercle, com es veu sovint pels cementiris medievals dels nostres pobles, entrant a Catalunya i Aragó, a la Meseta i arribant a Cantàbria.

La coberta primitiva i el reblit de la volta

Els que alçaren la volta de l'arxiprestal de Santa Maria mostraren una audàcia constructiva i una destresa professional que deixaren sorpresos als mestres obrers que feien l'enderroc. Amb uns recursos mínims assoliren cobrir majestuosament la immensa nau, més ampla que la de famoses catedrals franceses, si bé prou menys que les grans creacions del gòtic català a Perpinyà, Palma i Girona.

Il·lustració 8. Enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria. L'arc de l'absis.

Les seues línies estructurals eren rotundes i decidides. Gruixuts i llisos els arcs formers que separaven els trams, i estirant-se fins, ben motllurats, els que pujaven de les impostes per a enllaçar-se a les claus marginals i seguir simplificats per convergir al centre de la volta. Un entramat de pedra arenisca flonja; fàcil de treballar, que segons tradició la portaren de Mallorca. Però els espais intermitjos es cobrien per tres filades de rajoles posades planes, com a envà, a l'estil de la «volta catalana», equivalent a la «corretja» de les nostres escales.

I la coberta que anava per damunt era també d'envà, recolzant-se en un llit de peces de terrisseria malmeses que feien volum i pesaven poc. Un reblit que sol trobar-se en les voltes gòtiques fetes de pedra a qualsevol país i a prop d'ací es manifesta millor en la catedral de Sogorb, on disposaven de l'obra rebutjada de les terrisseries.

Per tant l'església primer tingué una coberta sense teules, i va ser a l'acabar la façana canviant d'estil, passant del gòtic al sever dels Àustries, quan li afegiren la teulada, alçant pilars de rajola al mig dels grans arcs formers per a les bigues de la carena.

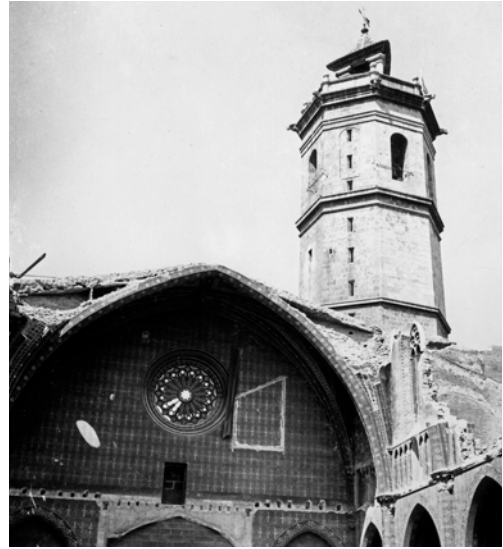

Il·lustració 9. Enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria. Arc del creuer pel costat de l'Epístola.

La ceràmica del reblit de la volta

És interessant conèixer la ceràmica que sortia a les voltes de l'arxiprestal de Santa Maria, perquè sabent que la varen fer entre 1375 i 1410 aquella ceràmica sols pot arribar als començaments del segle xv.

Com es donava preferència a les peces de cert volum i lleugeres, la taula de formes és curta i dominen els cànters; per una sola vegada es troba la canterella, un alt gerro, que no coneixíem en la nostra ceràmica medieval, i el morter de fang cuit, idèntic als de pedra. De ceràmica fina vidrada eixiren testos d'un bell braser daurat de Manises i alguns pitxers blaus de Paterna. És de notar que no es trobara algun rebuig de terrisseria, i açò permet creure que ací no n'hi havia i tota la ceràmica es duia de fora.

Il·lustració 10. Enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria. Per damunt l'arranc dels arcs, ja assolats, entre les voltes i la coberta primitiva, que era de rajola posada plana, com una terrassa, es veuen els espais, ara buits, però originàriament reblits de peces de terrisseria rebutjades.

Obres defensives a la banda sud

Als començos l'església major ocupava una posició marginal dintre el recinte murat de la Vila. Es pot rastrejar en antics documents, i quan assolaren les obres postisses deixant visible la gran estructura gòtica aparegué inqüestionable la prova arqueològica. Per la banda de l'Epístola, recaient a la placeta de l'Herba els contraforts eren de pedra corrent i morter, mentre al costat de l'Evangeli, cap a la placeta de la Neu, els feren de carreus i tenien passos estrets amb arcs de dovelles ben ajustades, obrint un camí de ronda per damunt les capelles, que resseguia el mur, ferm a baix i a dalt, fets de rajola els merlets amb sageteres.

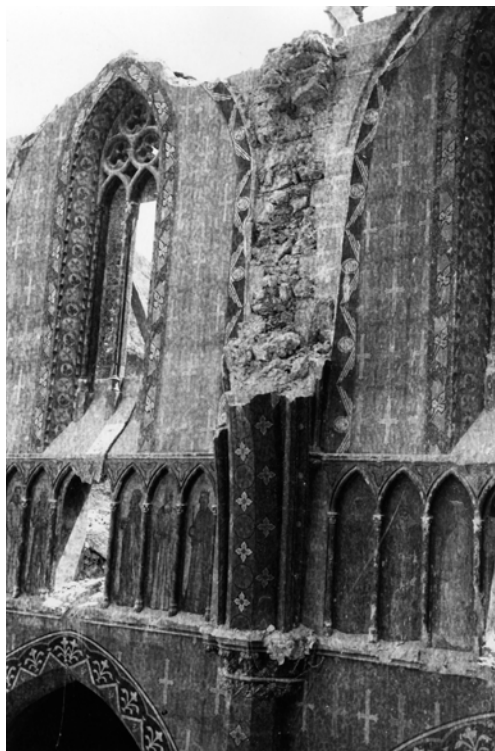
Una asimetria entre Epístola i Evangeli que s'explica veient com aquella dóna a la Vila i el darrer al descampat de fora del recinte murat.

Els finestrals i els òculs

Per damunt de les capelles cada tram de la volta rebia llum de fora per un alt finestral bipartit amb ventalla ogival de pedra calada, d'un traçat que s'anava repetint, alternant el finestral que portava inscrit un gran cercle lobulat i el de tres menuts cercles. Un sistema d'il·luminació que s'ajustava harmònicament amb l'estructura arquitectònica i feia pensar que originàriament els finestrals ja estaven fets; però, l'enderroc mostrà detalls constructius que devien refusar-se.

Les columnetes del partellum eren de fusta, amb bases i capitells d'algeps; corresponents a la reforma del llegat de Cardona Vives. I les vitralls, lluminoses i d'encertat cromatisme, també eren modernes, com ho manifestaven l'emplomat i els ferros travessers. I un fet més important: els finestrals no tenien cuixeres ni arcs de pedra, eren de mampost ordinari, com si s'haguera foradat la paret.

Potser l'església primitiva tinguera òculs per damunt de les capelles, perquè tots eren gòtics, de bella traça i emmarcats amb dovelles, destacant la gran rosa de damunt del portal. Abans de l'enderroc sols es veien els del creuer, però a l'anar tombant les capelles, pogué comprovar-se que el tenien i quan la reforma barroca els varen cegar. Pel costat de l'Evangeli, al suprimir les obres postisses d'aquell temps i la capella de la Comunió, aparegué la façana gòtica i alguns òculs estaven sencers.

Il·lustració 11. Enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria. Finestral i trifori postissos.

L'arqueria cega de les impostes

En relació amb els finestrals hem de posar l'arqueria cega, que resseguia els dos costats de la nau per damunt de les impostes, perquè són dos elements arquitectònics que s'enllacen correctament. I resulta que tota ella era d'algeps, com les bases i capitells dels finestrals, cobrint el vell parament gòtic, que era llis i amb una sola finestra, amb arc de mig punt, posat al mig de cada capella.

Ací la intenció de l'arquitecte que projectà la «restauració» es veia clara: volgué imitar el trifori d'una catedral. I ara devem creure que el finestral de dalt respon al mateix propòsit, enllaçant amb els arcs de baix, que ja són de les capelles, les quals també s'enllaçaren amb arcs ogivals, fets foradant el mur. En conjunt es pretén donar la impressió d'una catedral gòtica.

En les línies i efectes lluminosos encertaren prou, però la decoració dels murs era seca i dura, com adhesius de paper. A mi de vegades a l'entrar en Santa Maria i mirar cap amunt l'àmpla volta, em donava la impressió que alçava la tapa d'un bagul.

Els capitells de l'absis

El darrer arc, darrere de l'altar major, tenia amples capitells figuratius, representant la cacera d'un cérvol al costat de l'Epístola i d'un porc senglar a l'Evangeli. Coberts de pintura moderna molt espessa, no es veien detalls del modelat, que era correcte. Dolia que no es pogueren treure, per estar prou alts, fermes en el mur, i es portara pressa en l'enderroc.

Per complaure'm Tomàs intentà arrencar alguna figura, però l'arenisca es desfeia als cops de l'escarpre i sols pogué treure un tros de la cacera del senglar.

Les grans claus centrals de la volta

Cada tram de la volta es tancava amb una gran clau que tenia la galta llisa, però la primera portava en relleu la figura de Sant Miquel, envoltada de bella sanefa d'arquets enllaçats fent un floró.

Veient que no era possible despenjar-la, intentàrem rescatar-la posant a baix un gran muntó d'enruna, sense pedres ni rajoles. Pel pes, i estant molt alta, ja era d'esperar que es malmetria. Però sols es pergueren els arquets marginals, restant prou sencer el centre amb la imatge de l'arcàngel.

La pica baptismal

Al temps que desmuntaren el que restava dels altars llevaren la pica baptismal i la varen dur cap al mig de la nau. Feta de pedra de l'Abeller, és octogonal, tota llisa, de línies sòbries i belles proporcions.

Com que la traqueren sencera vaig creure que pensaven guardar-la, potser per a pica o abeurador, però Tomàs em digué que portarien un mall per a trencar-la i treure-la a trossos.

Vaig mostrar interès per ella i la posaren a banda a prop de la trona. I allí estava quan els «nacionals» entraren a Castelló.

Els pinacles de la façana barroca

Els remats de la façana eren obra noble, de bona pedra i treball acurat. Al seu temps tots acabarien en puntes quadrangulars molt estirades fetes de ferro, que es mantenia com sortí de la forja, quasi sense rovell. Però dels més gran sols un estava sencer. Els plintes a cada galta es decoraven amb una placa rectangular en «punta de diamant», que estant polida i feta de calcària negra, encastada en la calcària més clara, donaria un bell efecte cromàtic, que el temps havia esvaït. Seguia al plinte una gran llosa motllurada i damunt d'ella el pinacle, que era ondulat, en doble torsió, com «molla de cargol», fet de la calcària esponjosa de Moncada, idèntics als del palau dels [blanc] del carrer Cavallers a València. Als extrems els pinacles més menuts eren d'una peça.

Pensava que al jardí del Museu es podrien muntar els millors exemplars vorejant una andana, entre verd i flors, i vaig demanar que els despenjaren i deixaren a banda. Però l'arquitecte municipal veient-los de bona esquadria pensà que amb poc de treball es farien les pedres que precisava en les obres que es feien a la plaça de la Pau, i se'ls va endur al picapedrer. Deixà els dos més menuts perquè no li aprofitaven i els obrers tingueren la deferència de recollir-los i amb altres pedres els portaren al maset. I ací estigueren, amb una «molla de cargol», una d'aquelles plaques que ornaven els plintes, claus i dovelles dels arcs i moltes pedres més que han pogut tornar a Santa Maria.

Les manises de la capella de la Comunió

L'enderroc de l'arxiprestal de Santa Maria s'inicià per la sagristia i altres dependències annexes ja tardanes i de poc mèrit, seguint després la capella de la Comunió, obra que per l'estil i la data 1689, que portava en una gran pedra esculpida de traça heràldica, posada damunt la porta, es començà encara en el segle XVII i es completà en la següent centúria.

Dintre del seu barroquisme també els emmanisats manifestaven el pas del temps; i així als quatre plintes de les pilastres es repetia simètricament confrontada la coneguda composició dels portadors del bagot de raïm, pregonant la fertilitat de la «terra promesa», emmarcada en bella traceria com a sanefa, molt típica del segle XVII. En canvi als sòcols les rajoles florals seriades, combinant-se en blocs de quatre, ja eren del segle XVIII. Als espais lliures dels costats de l'altar altres manises més grans s'alternaven i portaven unes les espigues de blat i les altres el raïm, símbols de l'Eucaristia.

Jo vaig fer bona amistat amb Tomàs, l'encarregat de l'enderroc, i també els obrers sempre atengueren les meues peticions. I quan començaren a desenteular la capella de la Comunió els feia present l'interès que tenia per les manises i aquella gruixuda llosa esculpida de damunt la porta. Que no veien la possibilitat de despenjar-la amb cordes i ho varen resoldre fent a baix un muntó de morterassos, i així al tombar-la es pogué rescatar sencera. Però açò fou al final de l'enderroc de la capella. Molt abans es pergueren els emmanisats i com vaig assistir a l'enderroc de Santa Maria per raó del càrrec que tenia en el Museu, dec contar com va succeir. Les manises de les parets ocupaven poc espai, perquè a un costat s'obria, com arc triomfal, l'accés des de la gran nau gòtica; enfront l'altar ho plenava tot; al costat de l'Epístola, cara a la mar, estava la porta exterior; i a la banda de l'Evangeli, cap a la plaça Vella, el mur massís, en dos metres d'alçada, anava revestit de rajoles vidriades.

Jo tenia previst l'arrancar-les pacientment i ho deixava per a darrera hora, esperant que el Ministeri contestara favorablement a la nostra sol·licitud demanant que es suspenguera l'enderroc. Confiava també en el volant, que em lliurà l'Alcalde, autoritzant-me a retirar per al Museu allò que creiera convenient i a Tomàs li havia parlat de l'interès que tenia en guardar les manises. Però un matí a l'arribar per veure com seguia l'enderroc, em sorprengué trobar els sòcols malmesos, arrancats els plafons dels plintes de les pilastres i moltes rajoles, trencades o

senceres, tirades per terra. Per un moment vaig pensar que els obrers s'havien excedit, i potser portant pressa en tombar la capella volgueren treure les manises, perquè jo feia quatre o cinc dies que no anava per allí.

Vingué Tomàs i explicà que Sanchis Yago es presentà amb un escrit de l'Alcalde autoritzant-lo a treure un panel de manises, que ell diria, de la capella de la Comunió. Ho estimà com una ordre que devia complir i posà un peó a disposició seua per arrencar les manises, mentre ell anava per dalt amb els que desenteulaven les cobertes. I quan baixa veié la trencadissa que feren als sòcols. Sanchis Yago no escollí un panel; els arrencà tots, de pressa i malmetent-los. Després prengué les millors manises per fer una composició dels portadors de raïm, i també dels sòcols en trià unes mostres.

No em restava altre recurs que recollir les manises escampades per terra podent refer un panel sencer, que vaig dur al Museu, i no sé com acabaria. També les altres manises s'han perdut.

CREMA D'UN ARXIU A LA PLACETA DE L'HERBA

Potser siga per atavisme l'encendre fogueres és una festa i en el temps que vivim d'insubmissió i revolta el foc ha sigut protagonista. Cremaren esglésies, cremaren una fàbrica; anant al Museu no em sorprengué veure que uns peons municipals cremaven els llibres i papers del Gremi de Llauradors. Davant del bar que tenim al costat de l'Institut, al pavimentar la plaça deixaren al mig un espai circular en alt, molt adequat per encendre la foguera; i ací anaren abocant escriptures, protocols, registres, que cremaven, mentre els botafocs gojaven bevent i rient, asseguts a la porta del bar. I sempre tingueren públic que els animara la festa.

Aquella pira consumí tots els arxius i papers de les notaries de Castelló. Ingènuaement creien que perduts aquells documents s'acabava la propietat. No coneixien la capacitat de rehabilitació que tenen la propietat i els que viuen d'ella. Ja refaran escriptures, reconstruiran registres i cadastres, obriran processos..., posant les coses al lloc que els convinga. El que no podran refer són els vells arxius que sols tenen un interès històric.

Unes reflexions que em recorden aquella nit en que anant cap a casa coincidí amb una foguera encesa al mig de la placeta de l'Herba.

Des de l'Abadia llançaven per la finestra llibres i papers, en farcells o solts, que a baix recollien per llançar-los al foc. I pensant que fóra l'arxiu de l'Arxiprestal vaig dir-li al milicià que guardava l'accés pel carrer Sabaters que volia parlar amb el «responsable» que els manava i seguint cap als munts de papers encara retirava a temps de que no el cremaren, un gran pergamí.

Vingué el que manava els milicians, home prou gras i de cara plena, arremangats els braços i pistola al cinte. I com em veiera llegint el pergamí exclamà: «A vostè li doldrà que es cremen, però ací tinc jo molts interessos i estic perdent-los».

En altres circumstàncies haguera esclafit a riure, que de molts anys coneixia la seua família, gent excel·lent però humil. Ell era el major de tres germans que varen coincidir amb mi en l'escola

de Canós i con el menut anava al mateix grup que jo, fórem amics i ens tractàrem prou. Per açò li contestava: No es tracta d'interessos. Com davant l'abadia he trobat per terra un antic pergami, pense que pugua ser de l'arxiu parroquial... No vaig acabar, perquè ell explicà que el que llançaven a la foguera eren documents judicials.

Eren dos els pergamins que vaig recollir a la porta de la casa Abadia, la nit que cremaren aquell arxiu, i pensava restituir-los a l'Església Major quan les circumstàncies ho permeteren. A Revest li havia parlat d'ells i a poc d'entrar els «nacionals» a Castelló decidirem anar a l'església de Sant Agustí, on s'havia instal·lat provisionalment la parròquia. El rector anava molt atrafegat reorganitzant de nou el culte, que ni imatges tenien i creié convenient que seguïrem guardant els pergamins, per més endavant.

A la sortida Revest els demanà, per veure si prenia alguna nota.

Passaren uns anys i com que l'església els havia oblidat, vaig pensar que el correcte era reunir-los amb els materials, notes, fotografies, referents a la nostra Arxiprestal, esperant que algun dia es puguen aprofitar.

COM ES SALVÀ EL RETAULE DELS REIS DE JOAN REIXACH

Conseqüència de la gestió que vaig fer a favor dels retaules de Sarrión i Rubielos quan sortia de Castelló la columna de guàrdies civils i milicians cap a Terol,¹ va ser que se salvava de la crema el retaule dels Reis de Joan Reixac. Però aquesta joia del gòtic valencià restava al poble, sense haver-se recollit a temps, com s'haguera pogut fer abans que sortira del Port de Sagunt la Columna de Ferro. Que emprengué camí cap a Terol amb la mateixa fúria sagnant i destructora; pitjor encara, perquè durà més temps. Gent violenta, que feia la revolució i la guerra amb cos i ànima sense que ningú els aturara.

Bé, sí, hi hagué qui els aturà: la Guàrdia Civil, estratègicament situada al Port Escandón.

Un atur del qual no crec que foren responsables els milicians que complien coratjosament els serveis que els encomanaven, i deu carregar-se a la falta de tàctica i habilitat maniobrera dels que manaven, obstinats en avançar per unes posicions que l'enemic dominava. I en una lluita de desgast la Columna de Ferro, quasi incomunicada, que mal s'abastia i amb una rereguarda poc addicta, acabaria per ser neutralitzada, perdent l'entusiasme dels començos.

Qualsevol que fora la ideologia dels seus components en conjunt tenia color polític; eren anarco-sindicalistes i donaren caràcter als pobles que dominaven. Rebels al mateix Govern era molt difícil que s'avingueren a deixar sortir el retaule de Rubielos. Probablement una ordre de Ministeri demanant-lo de poc serviria, però la gestió s'imposava. Ho vaig fer present a Adsuara que com a Delegat d'Art del Front Popular devia cursar la sol·licitud al Ministeri perquè el Govern donà ordre que els pobles del front de Terol, a efectes oficials, es regiren com si foren

¹ Al·ludeix a la Columna Casas Sala que va eixir de Castelló el 25 de juliol de 1936.

de la província de Castelló. Però es resistia, segurament perquè ignorava el retaule, i sols quan li vaig mostrar la monografia de Tormo sobre Jacomart es decidí a fer la gestió; i a poc vingué l'ofici del Ministeri.

Per tant l'anada a Rubielos es féu ja tard, i també en difícils circumstàncies. Va ser un dia dolent del mes de setembre, amb nuvolades de temporal, pluges i alguna claror que ens portava un fals optimisme; en un ambient de revolució i guerra com mai l'haviem trobat en les nostres sortides per salvar el patrimoni artístic. Passats molts anys Adsuara me la recordava, però és que també ell es mogué poc fora de Castelló en els mesos durs dels començos; jo vaig córrer un risc molt més greu a Onda; i els que anaren a Traiguera les passaren negres. Va ser també l'única en què vingué Artola, que ja no tingué esma per acompanyar-nos en les missions de rescat.

Com de costum anàvem per davant amb un cotxe de turisme, seguit pel camió que devia portar el retaule, i per custòdia, aquesta vegada dos milicians. Al sortir per Sant Francesc el control ens demanà la consigna que era «Teléfonos 2-2» i per la carretera general arribàrem a Nules, deixant-la per seguir cap a la Vall d'Uixò. Ací diluviava, a l'extrem que un carro amb vela s'havia apartat de la carretera aturant-se al camp, potser tement que l'aigua l'arrossegara, i quan arribarem a la Vall d'Uixò el barranc era un torrent desbocat. Pensarem que a dalt no faria tant mal temps perquè darrera les muntanyes es veien clarors i seguirem avant.

En efecte a l'entrar en la vall del Palància, l'aigua no tenia força, plovisquejava i entre celatges grisos es veia algun raig de sol.

A Sogorb paràrem el temps just per repostar el camió i seguirem de pressa, dolent no aturar-nos a Viver i Xèrica per saber de les seues obres d'art, probablement perdudes.

Mentre anàvem per la Plana i la Vall del Palància, malgrat el mal temps que feia i les nafres de la violència revolucionaria el país encara donava la sensació de fer vida normal, movent-se la gent pels carrers, treballant als tallers o expectant a resguard de la pluja, fins aquell carro que traginava sorprès pel temporal.

Però ja a Xèrica es notava tristor i quan la deixàrem vàrem entrar en un món solitari. A dalt del Ragudo la impressió era més forta, passant per amples feixes de rostolls i algun blat sense segar perdent-se la collita, i els pocs masos que trobàvem a prop del camí tenien les portes tancades. Era el buit de l'abandó, que en el seu silenci ens parla de drames humans. La soledat en si mateixa, quan és consubstancial amb la Natura, arriba a ser reconfortant. Però el buit que deixa la misèria, el pobre mas ensolsint-se, erms els pedregosos bancals, ens mou a llàstimes i tristors. I en aquella imponent soledat que trobàvem per l'altiplà des del Ragudo fins a Rubielos sota un cel de plom planejava la por, tement la tragèdia.

Al control de Rubielos demanàrem per l'alcalde i ens acompanyaren a un noble casal on estava, amb unes dones i xiques que confeccionaven prenes per als milicians. Hi hagué entre elles un alegre rebombori al veure forasters, que tallà l'alcalde demanant silenci. Quan li parlarem de la missió que ens portà al poble i li mostrarem l'ofici del Ministeri, preferí sortir fora per parlar amb més llibertat.

Ell era l'alcalde i si pogués compliria l'ordre del Ministeri, però de fet qui manava allí era el comitè, un grup d'anarquistes, que imposà la Columna de Ferro, i a ells devíem fer la petició. Com era prou avançada l'hora li demanàrem si havia lloc per anar a dinar i ens acompanyà a una fondeta, dient que prepararen els coberts mentre nosaltres iniciàvem les gestions.

El comitè no posà cap impediment en mostrar el retaule, que estava desmuntat i guardaven en una casa vella, que sembla va ser asil a càrrec de les monges; i com a la coberta hi havia goteres, alguna taula es mullava dilatant-se l'empast, a punt de saltar els daurats. Tenien també altres obres menors, que probablement per no ser dels altars es lliuraren del foc i vaig apartar dos quadrets amb bellíssims marcs per dur-los al Museu, destacant una atractiva Immaculada del segle XVII.

Com els del Comitè estaven mentalitzats per la revolta, els tractes es feien difícils i la conversa desagradable. Lloàrem el retaule i un jovenet que potser no passara dels 17 anys i donava la impressió d'haver assassinat gent, comentava: «Esa Virgen y esos santos son arte reaccionario que deberíamos quemar». I un altre seguia: «Si lo guardamos es porque dicen que los ingleses lo pagarán muy bien, y con el dinero haremos un pantano, que será la prosperidad del pueblo». Els fèiem veure que el Museu sols guardaria el retaule en dipòsit i transitòriament, tornant-lo a Rubielos quan passaren aquelles circumstàncies, que el posaven en perill. I al deixar-los per anar a dinar teníem la impressió que les gestions anaven per bon camí.

L'alcalde vingué a la fondeta per conèixer el resultat de l'entrevista, i s'alegra perquè ell pensava que no tindríem èxit; i quan demanàrem el compte del dinar no consentí que pagàrem, dient que era una deferència seua.

De segur que al poble es feien comentaris sobre la possible sortida del retaule, perquè la nostra presència crida l'atenció i aviat s'enteraren a què era deguda. Una inquietud pública que transcendí al comitè, i quan ens tornàrem a veure l'ambient no era el mateix. L'oposició trobà un pretext per no deixar sortir el retaule: el control del poble estava en mans de la Columna de Ferro i ells no podien disposar del retaule sense incórrer en greus responsabilitats. La nostra resposta els sorprengué: «Segons això devem gestionar el permís de la Columna de Ferro. Diguem vostès com s'ha de fer».

Calia anar a la Pobla de Valverde on estava el quarter general i no ens amoinàrem. Com en el cotxe, a més del xofer, sols en cabien quatre, pujarem dos del comitè, Adsuara i jo. Artola preferí quedar-se amb els dos milicians i el conductor del camió.

Pel camí tornà la pluja suau, de matacabra, que caient damunt de mullat es feia més efectiva, arrossegant-se la boira entre els pins, baixant a les clotes de camps abandonats, de vegades podrint-se les messes, ja segada i en feixos, que poc haguera costat recollir-los per batre. Un fet que no em sorprengué; ja sabia que a l'arribar la Columna de Ferro a la Pobla de Valverde trobaren 27.000 pernils en el frigorífic de la Blanca, que els milicians prengueren i anaren encetant, per llançar-los quasi sencers. Malversacions intolerables, mes en un país que està en guerra.

En aquell paisatge nostàlgic i somniador es palesava també la trista realitat de les circumstàncies que vivíem i de sobte el drama es féu present. Va ser a poc de passar Valbona, en un savinar a

la dreta, on hi havia els cossos estesos de dos assassinats. Una visió ràpida que l'aigua i la boira varen esvair; i seguirem sense aturar-nos, que els altres no els varen veure i no ho acabaven de creure. Convenia també arribar a la Pobla amb temps per fer la gestió.

A la Pobla, en primera línia, i quarter general de la Columna de Ferro, es vivia de ple la guerra i pels enfangats carrers sols es veien milicians, joves encara sense pel al rostre, i de més vells barbuts, tots mal vestits, portant encara la roba lleugera d'estiu, quan varen sortir, mullant-se i ressentint-se ara de la frescor que feia amb el canvi de temps en aquelles altituds. Sortint cap a Terol la darrera casa a l'esquerra, més gran i solitària, era hospital de sang, penjant de la finestra la bandera de la Creu Roja, i a la porta metge i infermera amb roba blana, miraven la carretera, potser per si arribara algun ferit, perquè a poc passà lent un camió amb els milicians rellevats a Port Escandón. Anaven drets en la plataforma, sense més protecció que uns llistons fent de baranes, tapant-se amb mantes i algun poquet d'hule que els protegien de la pluja. L'espera expectant del metge i la infermera a la porta de l'hospital; damunt la bandera de la Creu Roja; l'aparició del camió, que acabà prenent cos en la espessa boira que embolcallava els pins; el pas del grup de combatents sense equip ni armes, barbuts els més i tots amb el cabell revolt, defensant-se de la pluja suau amb allò que trobaren a mà; passant per davant l'hospital sense aturar-se, i seguir cap al poble greus i seriosos, conscients del perill que vivien però resistint la fatiga amb els ulls fermes i foscos... era un «primer pla», mai lograt en les moltes pel·lícules de guerra que he vist.

Demanàrem pel que devia manar la Columna i la resposta que donà un milicià és d'antologia: «Ací no mana ningú». «Però hi haurà un cap visible en qui pugam parlar d'un assumpte que interessa», li vaig dir. I un altre contestà «És el responsable Sanxo. En aquella casa el trobaran». La casa era ordinària sense destacar-se de les altres, amb estreta entrada on la gent que esperava no cabia i alguns estaven al carrer mullant-se. Solien ser milicians que sol·licitaven permís per anar a València o a Morvedre. Un d'ells em demanà si el podríem dur cap a Sogorb. El permís li durava tres dies i el tren sols arribava a Xèrica que està a 50 Kms de la Pobla. Era inconcebible que restant lliure la via el tren s'aturara tan lluny, i els serveis per carretera, segons deia aquell jove, no existien.

Mentre esperàvem arribà una xica, que passaria inadvertida pel seu aspecte físic i la roba de milicià que vestia, i sorprès un dels presents li demana: «Tú què fas ací?».

Ella es justificà dient en quina posició estava amb cinc combatents, als que atenia llavant la roba i fent el menjar. Però ho deia com demanant comprensió i temorosa.

Ho vaig entendre, perquè sabia que als començos sortiren moltes dones amb milicians, veient-se sovint parelles que parasitaven per la rereguarda. La revolució social proclamava «l'amor lliure», alliberava les prostitutes, «víctimes dels vicis del capitalisme» i moltes anaren al front. Prompte es notaren els efectes i les purgacions i la sífilis feren estralls. Indignats, i com a mesura profilàctica, els milicians afusellaren a les seues companyes. La jove que trobàrem a la Pobla, no semblava haver sortit d'un prostíbul; tenia tot l'aspecte d'una xica de poble o de barriada obrera; com els milicians, molt diferent d'aquelles bèsties sanguinàries que ens feren una tràgica visita a Castelló.

No vàrem esperar molt. A dalt despatxaven de pressa perquè sols ateniien peticions de permís per uns dies de festa, i per l'estreta escala arribàrem a una estança prou menuda, on «el responsable Sanxo» rebia la gent.

Un home pla en el parlar, ni alt ni baix, magre i de pell cremada pel sol, com un treballador de la terra, que m'inspirà confiança i vaig pensar que la missió que portàvem tindria èxit.

Li parlàrem del retaule de Rubielos, del seu mèrit artístic, de les dolentes condicions en què es trobava, del perill que corria al mateix front de guerra, circumstàncies que mogueren a la Direcció General de Belles Arts a prendre mesures per salvaguardar-lo, retenint-lo al Museu de Castelló, respectant sempre la propietat del poble de Rubielos, que podria reclamar-lo quan ho creguera convenient. I com Rubielos estava en la jurisdicció de la Columna de Ferro veníem a demanar que donara permís per portar el retaule al Museu, complint l'ordre del Ministeri. L'home comprengué de seguida i sols em demanà si el retaule tenia or o plata, perquè en tal cas no podia disposar d'ell. «Sols els daurats de les motlures farien pensar en or, però es tracta de taules pintades. No hi ha or ni plata recuperables», li vaig contestar. «Bé; podeu endur-se el retaule al Museu».

Els dels comitè que venien amb nosaltres no estaven massa tranquils en aquella estança, i també sorpresos del nostre comportament, sols gosaren insinuar «que valia molt...» sense seguir perquè «el responsable Sanxo» havia donat ordre i la mantenia, ara parlant a ells en castellà; «Denles el retablo». Li estrenyèrem la mà efusivament i ens acomiadàrem.

Al retorn anàrem espai per poder localitzar els cadàvers que havia vist entre les savines. Mirava a l'esquerra cada vegada que els arbres arribaven a la carretera i com esperava aparegueren, aturant-nos per baixar.

El sòl del savinar era rocós i pujava en suau costera on estaven els morts, molt a prop del camí. Vestien la roba usual de la gent del camp, notant-se en un que no li era pròpia, havent canviat de vestit per passar inadvertit. Es podia refer la tragèdia; l'amo que fugí temorós cercant refugi en la llar del masover, que l'acull. Algú els delata, van per ells, els porten ací i els assassinen a tirs d'escopeta. Dos, només; un a cada nuca, que mostren desfeta per l'escampada de perdigons. No hi ha serenor als rostres, ni cap gest de dolor. Una mort instantània que ja esperaven. Mullada la roba, caient la pluja en la gran ferida, arrossegada per l'aigua la sang, que a penes es veu per terra... Avui han segut ells. Qui serà demà? Estem a mercès de qualsevol. I ací està la gran veritat del drama que vivim. Els dels comitè que ens acompanyen estan astorats i mantenen un silenci poruc. Pot ser perquè han de resignar-se a veure i callar en aquesta encontrada on tot és possible. Al control de Valbona els milicians reconegueren el cotxe i feren senyal de què tirarem avant, però ens aturàrem per dir-los que a prop i havia dos morts, cosa que no sabien i digueren que donarien compte per anar a recollir-los.

A l'arribar a Rubielos, Artola ens esperava fora del poble, tement per nosaltres, que digué «tardàrem molt en tornar i per ell mateix», raó que estiguera allí en la carretera, fugint de què la gent el veiera i es feren comentaris, perquè hi havia moviment pels carrers i molts homes anaven armats. Temia que en aquell ambient la nostra aventura acabara mal.

Al contar-li la gestió que férem a la Pobla de Valverde i com trobàrem les carcasses d'aquells desgraciats al savinar de Valbona, encara s'impressionà més. I seguia pensant que els de Rubielos s'oposarien a que el retaule sortira del poble, amb les armes a les mans.

No era un pressentiment; era la realitat. Es veia que en absència nostra el comitè alertà a la gent, exposant la missió que portàvem de dur el retaule a Castelló i ara teníem el poble en contra. Com es posà de manifest a l'arribar a l'Ajuntament. Des del despatx de l'alcalde veiem el rebombori, risses, veus i cops fets amb les culates de les escopetes del públic reunit en la gran sala de sessions i vaig guaitar per una porta, adonant-me de la jugada bruta que havien preparat; primer demanaren el permís de la Columna de Ferro i ara exigien que fora el poble en assemblea, qui ho acordara. I els del comitè demanaren que ho exposarem en públic, tractant de convèncer la gent.

Adsuara no copsava les circumstàncies del moment. Avesat a confraternar amb els Inseparables i la Desesperada, a moure's i donar ordres als milicians del Front Popular no s'adonava del perill que corríem davant d'un poble en armes, i caigué en la trampa dispost a sortir.

El vaig parar amb el braç estès, i dirigint-me al comitè deia «Nosaltres portem una ordre per a vostès; ens digueren que per complir-la necessitaven el permís de la Columna de Ferro, i ja el tenen. La responsabilitat davant del poble va a càrrec dels que governen. Ací la nostra missió ja està complida; portem l'ofici del Ministeri demanant el retaule i, com es veu, vostès no es decideixen a lliurar-lo, sols ens resta tornar a Castelló i comunicar-ho a l'autoritat que ens envia. I tingau per segur que llavors seran els Guàrdies d'Assalt els que vindran pel retaule, que no anirà sol a Castelló. Ara bé. Per tres dies esperarem que vostès el porten pacíficament abans de comunicar-ho al ministeri».

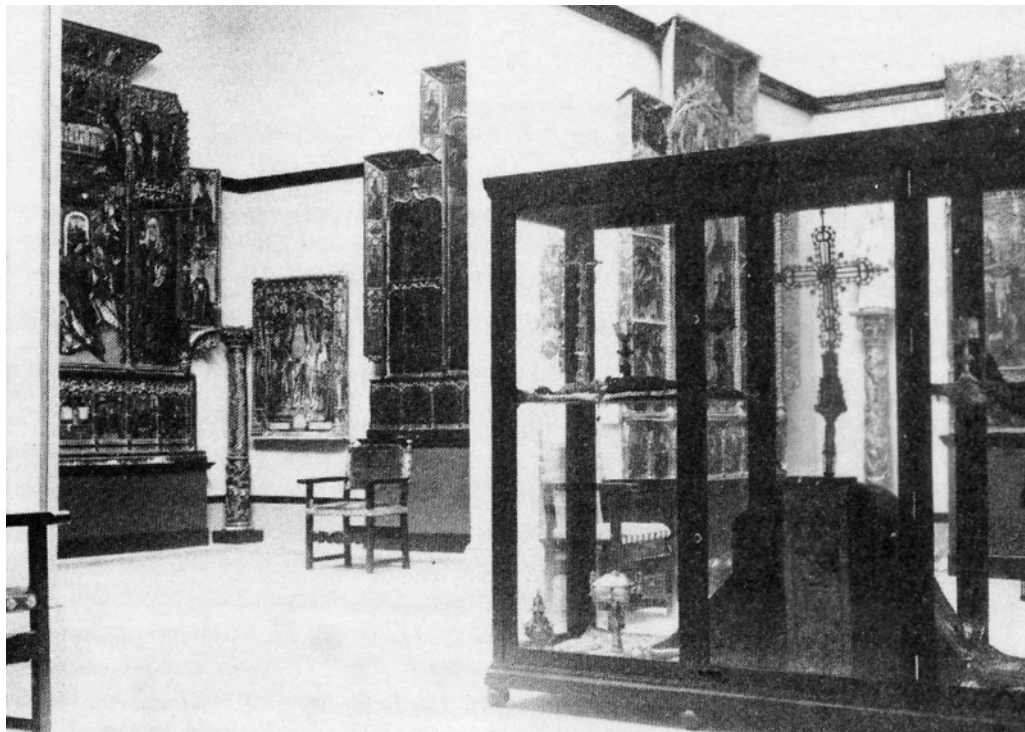
I tot seguit sortirem cap a Castelló.

Pel camí feia observar a Adsuara i Artola que davant el temps que teníem i el camió que portàvem, sense vela, sols amb una lona solta en la caixa, en el cas de rescatar-lo, el retaule haguera sofert prou; que la serenor i confiança que mostràrem en l'anada al quarter general de la Columna de Ferro havia impressionat als del comitè; i l'amenaça faria efecte.

A Sogorb ens aturarem per enraonar amb un vell republicà, que sabíem s'havia preocupat de salvar el patrimoni artístic secundat per uns joves anarco sindicalistes. Amb ell estiguérem de conversa en un espaiós cafè, i ens digué que el llibre d'actes del compromís de Casp el guardà en la caixa forta del Banc d'Espanya; els retaules gòtics, la Verge de Donatello, orfèbreria litúrgica, iveris i moltes coses més els recolliren i guardaren en una estança que havien emparedat per estar més segurs, i quan passara el perill l'obririen i donarien a les obres d'art el destí que convinguera.

No vingueren els de Rubielos el dia següent; ni el segon dia, però al tercer, pel matí ja estaven al Museu. I portaren el retaule ben protegit amb mantes, com nosaltres no ho haguérem pogut fer. També embolcallats en roba els dos quadrets que jo havia apartat. I venien contents, convençuts que feien un bon servei; que el retaule estaria més segur al Museu mentre duraren aquelles circumstàncies.

Clar ho veien també quan els mostràrem els altres retaules, que s'exhibien dignament. I al firmar els documents de cessió en dipòsit, podent Rubielos reclamar el retaule quan volguera, restaren del tot satisfets.

Il·lustració 12. El retaule dels Reis de Reixach en el pavelló central del Museu de Castelló en 1936.

Els estaven disposats a cedir-lo, però als pobles sempre hi ha gent que protesta, i la gestió que fan uns, als altres no els agrada. Amb el document que portaven farien callar als que no estaven conformes. I també dirien al poble com al Museu de Castelló es guardaven moltes obres d'art d'altres llocs, que confiadament les varen cedir per tindre-les més segures.

I muntàrem el retaule dels Reis de Joan Reixac en el lloc preferent que mereixia, al mig mateix del pavelló central.